

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Педагогічний факультет

Кафедра образотворчого мистецтва і декоративно-прикладного мистецтва та
реставрації творів мистецтва

Кваліфікаційна робота

На тему: **«ПРОБЛЕМАТИКА ЗБЕРЕЖЕНОСТІ ТВОРІВ МАЛЯРСТВА В
ФОНДАХ МУЗЕЇВ»**

Виконала:

Ангеліна Миколаївна СЛУПСЬКА

здобувачка групи РТМ1-М23

спеціальності 023 Образотворче

мистецтво, декоративне мистецтво,

реставрація; освітня програма:

Реставрація творів мистецтва

Науковий керівник:

Оксана Андріївна КЛІЩ,

к. арх., ст. викладач

Рецензент:

Ірина Василівна ПАУР, к. і. н.,

доцент кафедри

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ МУЗЕЮ ТА ЙОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ АСПЕКТІВ	
1.1. Актуальні проблеми розвитку музейної справи.....	6
1.2. Історія формування музейної структури в Україні в 19-20 столітті.....	16
РОЗДІЛ 2. МУЗЕЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ. МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА	
2.1. Експозиційні зали. Клімат та світло.....	25
2.2. Особливості зберігання музейних фондів та їх комплектація.....	36
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ МУЗЕЮ. У РЕСТАВРАЦІЙНІЙ ПРАКТИЦІ	
3.1. Вплив музейного середовища на збереженість творів образотворчого мистецтва.....	45
3.2. Специфіка дослідження та відновлення творів малярства на прикладі портрету невідомого з фондів КПДІМЗ.....	54
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	64
ДОДАТКИ.....	73

ВСТУП

Актуальність теми. В Україні сучасний стан суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку потребує нового змістовного наповнення діяльності традиційних музеїв, основні функції яких – акумулювання, збереження, популяризація національної та світової історико-культурної спадщини – мають бути адекватними вимогам часу. Сьогодні, на жаль, ставлення до музеїв як до чогось другорядного є характерним практично для всіх прошарків і щаблів українського суспільства – від владних структур до пересічного громадянина. Серед причин низького авторитету музейних закладів можна назвати їх невідповідність сучасним вимогам вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій, невміння задовольнити потреби вибагливого відвідувача та інші проблеми. Загалом, зменшення привабливості музеїв свідчить як про неспроможність музеїв якісно конкурувати зі сферою масових розваг, так і про загальне зниження культурного та загального інтелектуального рівня нації.

Також актуальною і досі постає проблема комплектації фондів та стан експозиційних залів, що впливає на стан творів мистецтва під час та поза експонуванням. Вплив різних чинників, таких як скорочення фінансування, втрата популярності галузі безпосередньо впливають на якість комплектації музейних приміщень та роботи персоналу.

Метою цієї наукової роботи є дослідження проблематики збереженості творів образотворчого мистецтва, зокрема живопису, у фондах музеїв. В основі дослідження стоїть вивчення музею як наукового інституту, фондів як частини музею та зв'язку між музейними установами та реставраційною практикою зокрема.

Завдання дослідження:

1. Висвітлити особливості формування музейної справи на території України у період 19-20 століття
2. Дослідити актуальні проблеми художніх музеїв та шляхи їх вирішення

3. Розглянути структури формування експозиційних залів
4. Розглянути методи комплектування фондів та їх зв'язок з творами живопису
5. Висвітлити вплив музейного середовища на збереженість творів образотворчого мистецтва
6. Дослідити специфіку збереження творів малярства на прикладі робіт з фонду КПДІМЗ
7. Сформулювати головні особливості відновлення робіт на базі проведеної реставраційної роботи.
8. Представити документацію у вигляді реставраційного паспорту

Об'єкт: проблематика збереження творів живопису у середовищі фондів

Предмет: процес вивчення фондів музеїв та його впливу на твори малярства на прикладі дослідження та реставрації “Портрету Невідомого” з фонду КПДІМЗ

Гіпотеза – вивчення основних проблем збереженості творів мистецтва у музейному та фондовому середовищі надає можливість їх систематизації, вирішенню та профілактики появи побіжних питань. Також дослідження чинників впливу допомагає у більш точному та науковому вивченні і застосуванні методів відновлення та реставрації творів мистецтва.

Методи дослідження: Основними методами у роботі є аналіз, систематизація та узагальнення матеріалу, що досліджувався. Також використано метод індукції, дедукції, порівняння та експерименту. Для виконання завдань використані загальнонаукові та спеціальні методи наукових досліджень. До загальнонаукових методів належать: фактологічний, представлений виявленням і вивченням візуального матеріалу (фотографій та схем); аналітичний, представлений аналізом літературних джерел; метод порівняльного аналізу. До спеціальних методів належать статистичний метод та метод роботи з першоджерелами.

Наукова новизна. У процесі дослідження був зібраний й уведений до наукового вжитку матеріал, в основі якого стоять описані практичні методи реставрації, сформульовані на базі вивчення зв'язку середовища і твору, що необхідні для досягнення мети.

Практичне значення дослідження: магістерська робота може бути використана для написання рефератів та наукових робіт студентами вищих навчальних закладів. Зібрані матеріали дослідження можуть бути корисними для працівників музейних та реставраційних установ, а також студентів-реставраторів зокрема, що навчаються та проходять практику у вищих та середніх навчальних закладах.

Структура роботи складається зі вступу, основної частини, що поділяється на 4 розділи, що поділяється на 6 підрозділів та реставраційну документацію, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг сторінок – 73, з них основного тексту – 51.

ВИСНОВКИ

Отже, сьогодні музеї України виконують важливі соціальні функції, оскільки не лише зберігають та демонструють культурну спадщину, а й виступають науковими осередками, що займаються вивченням історії країни та публікацією досліджень. Вони також відповідають на суспільну потребу у збереженні історичної пам'яті, документальних матеріалів та естетичних цінностей, що представлені у вигляді виставок та експозицій.

У ході виконання завдань було всебічно досліджено ключові аспекти розвитку музейної справи в Україні, актуальні виклики художніх музеїв та методи їх вирішення, а також специфіку роботи з музейними фондами та експозиціями. Для розвитку та модернізації музейної справи в Україні необхідна не лише державна підтримка, але й активна співпраця в музейній галузі, впровадження сучасних інформаційних технологій і розширення традиційних форм діяльності. Важливо також враховувати результати наукових досліджень і застосовувати найкращі практики міжнародного досвіду.

Проаналізовано процеси формування експозиційних залів та комплектування фондів, підкреслено їхній зв'язок із творами живопису, що забезпечує збереження культурної спадщини. Особливу увагу приділено впливу музейного середовища на збереженість творів образотворчого мистецтва, де встановлено важливість стабільних умов мікроклімату для уникнення пошкоджень.

Було визначено, що фондові приміщення є складною системою, основним завданням якої є створення оптимального середовища для тривалого зберігання предметів. Умови зберігання мають бути організовані з урахуванням того, що на відміну від експозиційних залів, експонати залишаються тут протягом тривалого часу, через що навколишнє середовище значно впливає на їх стан. Ця система повинна бути продумана таким чином,

щоб забезпечувати не лише збереження об'єктів, а й зручність доступу для музейних працівників і реставраторів.

На прикладі робіт із фонду КПДІМЗ вивчено специфіку збереження малярства, включаючи ключові аспекти реставраційних підходів, спрямованих на відновлення цілісності творів та їхнього художнього вигляду. Крім того, було розроблено реставраційний паспорт, що документує виконану роботу та забезпечує контроль за станом відновлених об'єктів. Результати досліджень сприяють розширенню розуміння ролі музеїв у збереженні національної культурної спадщини та підкреслюють значення комплексного підходу до її захисту й популяризації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабарицька В. Екскурсознавство і музеєзнавство : навч. посіб. Київ, 2012. 444 с.
2. Бідзіля В. О. Біоциди в реставраційній практиці: науково-інформаційне видання. Київ : Національний науково-дослідний центр України, 2003. 63 с.
3. Білокінь С. Проблеми реставрації пам'яток. Кам'янець-Подільський, 1989. 358 с.
4. Білокінь С. Реставрація, консервація, атрибуція пам'яток мистецтва на Україні – Кам'янець-Подільський, 1989. 96 с.
5. Бондарець О. В. Структура музеєзнавства: актуальні проблеми розвитку науки. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Том 191 : Теорія та історія культури. С. 72-78
6. Боримська О. Виставкова стратегія Національного музею «Київська картинна галерея» як відбиток часу. *Антиквар*. 2022. № 5/6. С. 20-31
7. Борис Т. П. Становлення і розвиток художніх музеїв в Україні (кінець ХІХ - перша третина ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 26.00.05. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. 2015. 20 с.
8. Борисенко Ю. С., Наявні проблеми та перспективи подальшого розвитку культурно-дозвілєвого напрямку роботи музеїв просто неба в Україні. *Культурологічний альманах*. Вип. № 4, 2022. С. 172-177
9. Борисенко, М. О. Особливості традиційної реставраційної школи (на прикладі японської Асоціації консерваторів національного надбання). Сучасний культурний простір : матер. Міжнар. дистанц. наук.-практ. конф., м. Київ, 14 листопада 2019 р. Київ : НАКККиМ, 2019. С. 212-214.
10. Брей Н. Техніко-технологічні методи дослідження олійного живопису. Художня культура: *Актуальні проблеми*. 2006. № 3. С. 346-355.
11. Буланый І. Т., Явтушенко І. Г. Громадські музеї України. Історія, досвід, проблеми. Київ : Наукова думка, 1979.

- 12.Велінець, Ю. І., Погрібний, А. О. Сучасні наукові дослідження та реставрація ікон Волинського Прибужжя. *Культурологічний альманах*. 2023, № 3. С. 31–39 ; веб-сайт. URL : <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.4> (дата звернення 21.08.2024)
- 13.Гайда Л. А. Музеєзнавство в закладах освіти : навч.-метод. посіб. Кіровоград : Вид-во КОППО, 2006.
- 14.Гайдай О. М. Музеєзнавство : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 212 с.
- 15.Ганзенко Л. Г. Методологічні засади реставрації пам'яток культури і творів образотворчого мистецтва. *Українська Академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці*. 1996. № 3. С. 37-40.
- 16.Дейнека І. В., Дмитренко А. А. Особливості експозиційного вирішення інтерактивних музеїв науки і техніки України. Актуальні питання музеєзнавства, пам'яткознавства : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Мукачево : РВВ МДУ, 2023. С. 9-12
17. Дорофієнко І. П. Фактор збереження пам'яток та проблеми їх реставрації. Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми та шляхи їх вирішення : тези та матер. доп. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 60-річчю ННДРЦУ, м. Київ, 27-29 травня, 1998 р. Київ : ННДРЦУ, 1998. 208. С. 48-50.
- 18.Дроздов Г. А. Збереження автентичності творів у реставраційному процесі. Декларації та реальність. Київ, 1989. 48-52 с.
- 19.Дубровський В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Вкраїні. Український музей Києво-Печер. іст.-культ. Заповідник / за ред. В. М. Колпакова. Київ : Фенікс, 2007. С. 13-26.
- 20.Елеонора К. Оцінювання ушкодженості мікроміцетами ікон зі збірки Музею волинської ікони. Волинська ікона: дослідження і реставрація. Науковий збірник. Випуск 19 : матер XX міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 27-28 серпня 2013 р. Луцьк : ДП «Волинські старожитності», 2013. С. 102-107

21. Жбанкова О. З історії формування музейної збірки XIX - поч. XX ст. : матер. наук. конф. «Національний художній музей України. Історія. Сучасний стан. Проблеми розвитку». Київ, 1999. 41 с.
22. Збереження музейних, архівних, бібліотечних і наукових колекцій в умовах війни / Гольдін П. та ін. Проєкт «Наука у небезпеці» : веб-сайт. URL: <https://scienceatrisk.org/storage/lp/118/72b090b6524856c66be6a14788d721bc5f6841ff.pdf> (дата звернення: 10.09.2024)
23. Злобіна О. Г., Костенко Н. В., Шульга М. О. та ін. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір / за наук. ред. Шульги М. О. Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. 198 с.
24. Івановська Н. Соціокультурне проектування у мистецтві: теорія та практика. Київ : НАКККиМ, 2018. 195 с.
25. Історія екскурсійної діяльності в Україні : навч. посібник / В. К. Федорченко та ін. Київ : Кондор, 2004. 166 с.
26. Каднічанський Д. А. Використання історико-культурної спадщини України в туризмі на прикладі скансенів. *Краєзнавство*. № 1. 2012. С. 128-137.
27. Карпов В. В. Формування мистецьких колекцій. Визначення оціночної вартості музейних предметів : навч. посіб. Київ : НАКККиМ, 2020. 112 с.
28. Кислий О. Є. Археологія, музеєзнавство та проблеми теоретичної музеології. Актуальні проблеми теорії і практики музейної та пам'яткоохоронної діяльності. Київ : НАКККиМ, 2013. С. 166-176.
29. Ковальчук Є. Спеціальна фондова документація – джерело до вивчення фонду сакрального мистецтва Волинського краєзнавчого музею. . Волинська ікона: дослідження і реставрація. Науковий збірник. Випуск 19 : матер XIX міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 24-25 жовтня 2012 р. Луцьк, 2012. С.181-185
30. Козаченко О. О. Музей як соціокультурний феномен, Основні трансформаційні тенденції. *Міжнародний науковий форум: соціологія,*

- психологія, педагогіка, менеджмент*. Київ : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», Вип. 16. 2014. с. 117-129
31. Консервація і реставрація об'єктів культурної спадщини / за ред. Прокопенко І. Київ : Саміт-книга, 2022. 434 с.
 32. Костюк С. Тернопільський обласний краєзнавчий музей: традиції реставрації. Наукова атрибуція творів мистецтва, експертиза та оцінка культурних цінностей : матер. наук.-практ. конф., м. Київ, 24-25 жовтня 2019 р. Київ, 2019. С. 77-80
 33. Кот С. Радянська евакуація українських музейних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань. Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. Київ: Іст-т історії України НАН України, 2009. Вип. № 12. С. 321-336.
 34. Краси́ков М. М. З чого починається музейність? Луньовські читання. Проблеми збереження музейних колекцій : матер. наук.-практ. VIII семінару, м. Харків, 30 березня 2017 р. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 21-26
 35. Кречковський Л. Унікальне зібрання народного мистецтва. Київ, 2006. 8 с.
 36. Кускова С. С., Отземко О. В. Сучасний український музей: новітні практики. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2019. С. 33-38
 37. Кучма Н. І. Технологія видалення щільних поверхневих забруднень у сучасній реставраційній практиці. *Молодий вчений*. 2019. Вип. № 11 (75). С. 850-853.
 38. Кушпетюк О. Церковне музейництво Волині (на прикладі давньосховищ Волинської губернії). Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Випуск 24 : матер. XXIV міжнар. наук. конф., присвяченої 350-річчю від дня народження Йова Кондзелевича, м. Луцьк,

- 19-20 жовтня 2017 р. / упоряд. Єлісєєва Т., Ковальчук Є. Луцьк, 2017. С. 204-215
- 39.Ликова О. Г. Роль музею у збереженні й дослідженні гончарної спадщини України. Луньовські читання. Проблеми збереження музейних колекцій : матер. наук-практ. VIII семінару, м. Харків, 30 березня 2017 р. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 84-89
- 40.Малець О. О., Малець Н. Б., Светлічний І. Збереження музейних колекцій та їх правовий захист у надзвичайних ситуаціях. Актуальні питання музеєзнавства, пам'яткознавства : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Мукачево : РВВ МДУ, 2023. С. 17-19
- 41.Маньковська Р. В. Музеологія як наукова галузь: сучасний дискурс та проблема теоретичного інтегрування. *Краєзнавство*. 2009. Ч. 3-4. С. 136-144.
- 42.Митківська Т. Результати мікологічних досліджень деяких пам'яток сакрального мистецтва Волинського краєзнавчого музею. Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Випуск 24 : матер. XXIV міжнар. наук. конф., присвяченої 350-річчю від дня народження Йова Кондзелевича, м. Луцьк, 19 – 20 жовтня 2017 р. / упоряд. Єлісєєва Т., Ковальчук Є. Луцьк, 2017. 263 с.,
- 43.Модернізація музейної справи України та розширення традиційних форм роботи музеїв в умовах глобалізації та інформаційного суспільства : веб-сайт. URL : <http://mincult.kmu.gov.ua/> (дата звернення: 13.07.2024)
- 44.Музей: менеджмент та освітня діяльність / упор. Г. Аартс, З. Мазурик та ін. Львів : Літопис, 2009. 224 с.
- 45.Музика Я. Завдання консервації і реставрації. Мистецтво. Львів, 1932. С. 18-20
- 46.Овчарова О. В., Яушева-Омелянчик Р. М., Сургай Л. С. Словник-довідник музейного працівника. Київ : Кий, 2013. 464 с.

- 47.Оксана Іванець. Новітні підходи в музейній практиці. Матра/Музеї України. Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. С. 48-51. Цифровий архів Острозької академії (Digital Repository of Ostroh Academy) : веб-сайт. URL : <https://core.ac.uk/reader/32257610> (дата звернення: 02.09.2024)
- 48.Омельченко Ю. А. Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні в перші роки радянської влади. Український історичний журнал. 1972. № 1. С. 102-108.
- 49.Онiпко Т., Семергей Н. Сучасні інформаційні технології музейної справи. Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: стан, проблеми і перспективи : матер. І Всеукр. наук.-практ. інтернет конф, м. Полтава, 3 грудня 2015 р. Полтава : ПолтНТУ, 2016. 226 с.
- 50.Откович Т. Реставраційна освіта у Львові та Західній Україні. Дослідження, реставрація та превентивна консервація музейних пам'яток. Сучасний стан. Перспективи розвитку : наук. доп. VIII Міжнар. наук.- практ. конф, м. Київ, 23-27 травня 2011 р. Київ : ННДРЦ України, 2011. С. 136-140
- 51.Павленко О. Дослідження умов зберігання та стану збереження ікон у музеях волинського регіону. Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. Випуск 24 : матер. XXIV міжнар. наук. конф., присвяченої 350-річчю від дня народження Йова Кондзелевича, м. Луцьк, 19 – 20 жовтня 2017 р. / упоряд. Єлісєєва Т., Ковальчук Є. Луцьк, 2017. С. 164-172
- 52.Пантелейчук І. В. Віртуальний музей. *Питання культурології*. № 1. 2002. С. 60-64.
- 53.Про облік і реєстрацію предметів мистецтва і старовини: Декрет ВУЦВК і РНК РРФСР від 8 берез. 1923 р. Законодавство про пам'ятки історії та культури: зб. нормативних актів/під ред. О. Н. Якименка. Київ: Вид-во політ, літ. України, 1970. С. 16-17.

- 54.Пучков А. О. Хрономорфія художнього твору як аксіологічний засновок його реставрації. Інноваційні культурно-мистецькі аспекти в сучасній картині світу : матер. V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Херсон, 11-13 вересня 2019 р. Херсон: ХНТУ, 2019. С. 47-49
- 55.Ревенок Н. М. Етичні проблеми реставраційної та експертної діяльності. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал.* 2021. № 3. С. 122-128.
- 56.Ришковець Ю. В., Жежнич П. І. Структура і формальна модель віртуального музею. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Львів : видав. Львів. Політех. 2009. С. 107-112.
- 57.Рішняк О. Б. Пати́на в часових трансформаціях творів мистецтва як матеріальна ознака минулого. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал.* 2020. № 3. С. 93-103.
- 58.Рішняк О. Критерії автентичності та цінності. Вплив соціальної значущості творів мистецтва на їх збереження. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв.* 2020. №1. С. 24-32
- 59.Рутинський М. Й., Стецюк О. В. Музеєзнавство : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 428 с.
- 60.Рябчикова Ф. Музейний фонд України: історія та сутність поняття, правова дефініція. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* 2019, № 7. С. 154-166
- 61.Салата О. О. Основи музеєзнавства : навч-метод. посіб. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 164 с.
- 62.Сланський Б. Техніка живопису та реставрації / пер. з чеської Інни Дорофієнко та ін. Київ : Мистецтво, 2009. 304 с.
- 63.Сом-Сердюкова О. М. Сучасний музей України: ЗМІСТ – ФОРМА МАГІСТЕРІУМ. *Культурологія.* 2005. Вип. 19. С. 51-54

- 64.Сом-Сердюкова О. М. Вимоги сучасності до виставкового простору: норвезький досвід. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2021. Вип. № 46. С. 23-30.
- 65.Сучасний музей: між скарбницею та підприємництвом : матер. Міжнар. конф. м. Чернівці, 8-10 жовтня 2006 р. Львів : ВНТЛ-Класика, 2008. 132 с.
- 66.Сучасні музейні практики : метод. рекомендації до навчальної дисципліни / упор. Марцин С. О., Нестеренко Н. П. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2023. 13 с.
- 67.Титов М. Ф. Визначення та опис стану збереженості станкового живопису: методичні рекомендації. Луганськ : Світлиця, 2007. 36 с.
- 68.Фененко А. О. Формування законодавчих основ електронного обліку музейних фондів в Україні. Луньовські читання. Проблеми збереження музейних колекцій : матер. наук-практ. VIII семінару, м. Харків, 30 березня 2017 р. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 46-51
- 69.Хоменко К. О. Реставрація та мистецтвознавчий аналіз чотирьох портретів художника кінця XIX – початку XX ст. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2014. №3. С. 102-105
- 70.Цитович В. І. Еволюція поглядів на культурне спілкування. Київ, 2004. С. 50-57
- 71.Цитович В. І. Експертиза творів образотворчого мистецтва: живопис (методологія та практика). Київ : НАКККиМ, 2018. 232 с.
- 72.Цитович В. І. Реставраційна школа як напрям: спроба визначення та аналізу поняття. Київ, 2002. С. 169-171
- 73.Цитович В. Реставрація станкового живопису в Україні в світлі атестації художників-реставраторів 2019 р. Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності : матер. V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 24-25 вересня 2020 р. Київ : Фенікс, 2020. С. 293-297.

74. Чорний М. Дерево в творах мистецтва та архітектури, історія використання та збереження. *Департамент архітектури та реставрації Львівського політехнічного національного університету. Наукові журнали та конференції*. 2021. № 15. С. 13-21.
75. Шевченко В. В., Ломачинська І. М. Музеезнавство: навч. посіб. для дистанційного навчання. Київ : Університет «Україна», 2007. 288 с.
76. Янович Б. Музейна справа у місті Володимирі-Волинському (історична довідка) та проблеми збереження пам'яток мистецтва. Бюлетень № 9 ННДРЦУ (Львівська філія). Львів, 2009. С. 163-168.